

Д. Є. ПРОКОПОВ

**ПРИРОДНЕ ПРАВО В КОНСЕРВАТИВНО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ
(Л. Тихомиров)**

Анализируется специфика осмысления понятия природного права и доктрины природного права в процессе становления консервативно-правовой мысли Российской империи в конце XIX – начале XX века. В качестве предмета исследования автор выбирает концепцию права одного из наиболее ярких представителей этой правовой традиции – Льва Тихомирова.

The author investigates specificity of interpretation of the concept of natural law and its doctrines in the process of development of a conservative-legal thought of the Russian Empire at the end of nineteenth and beginning of the twentieth century. As a subject of research the author chooses the concept of the law and state of one of the brightest representatives of this legal tradition – Lev Tihomirov.

Усталений у сучасній історико-правовій науці підхід до вивчення основних тенденцій та специфіки розвитку теорії «відродженого природного права» в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ століть передбачає виявлення зв'язків між теорією природного права і ліберальною політико-правовою думкою. При цьому ідеї представників консервативно-правової думки або не згадуються взагалі, або висвітлюються насамперед у негативному аспекті. На думку А. Валицького, однією з основних властивостей консервативно-правової думки в Росії кінця ХІХ ст. була недооцінка ролі права як регулятора суспільних відносин, заперечення за ним статусу автономного явища суспільного життя і підпорядкування права християнсько-релігійним нормам¹. Також тогочасна консервативно-правова думка часто описується як «реакційна» та «релігійно спрямована»².

Утім, звертаючись до аналізу правової спадщини таких видатних представників консервативної думки, як Л. Тихомиров, К. Победоносцев, Н. Захаров, П. Казанський, маємо визнати, що вони не лише не заперечували цінність права і правових норм у розвитку суспільства, а навпаки, намагалися відійти від «мінімально-прагматичного» визначення права, демонструючи його зв'язок з моральністю, а також обгрунтовуючи його автономність і відносну незалежність від

державної влади та інших регуляторів суспільних відносин (релігійних, морально-етичних тощо). В цьому плані показова позиція П. Казанського, який у праці «Право та моральність як явища всесвітньої культури» вказував, що незважаючи на універсальну роль християнської моралі як основи будь-якої державної політики, вона ніколи не зможе повністю замінити собою право і особливо публічне право, яке врегульовує взаємовідносини не лише між державою і суспільством у цілому, а й між державою і окремим громадянином як носієм низки політичних прав³. Особливий інтерес у контексті визначення поняття права і його впливу на розвиток державних та суспільних відносин становить проблема природного права, а також його роль у обмеженні державної влади. У зв'язку з цим можна навести слова В. Корнева, про те, що за своїм змістом та своєю спрямованістю правова ідеологія російського консерватизму являла собою не що інше, як «один з варіантів теорії природного права, що зрештою зближує консервативну філософію права з ліберальною»⁴. Так само про хибність «спрощеного» тлумачення консервативно-правової думки в Російській імперії, коли вона фактично описується в термінах «анти-правової» теорії пише А. Карцов⁵.

Зважаючи на те, що внесок представників консервативно-правової думки у розвиток теорії природного права є невід'ємною частиною загального розвитку правової науки кінця XIX – початку XX ст. (адже, як слушно наголошує В. Жуков, розвиток теорії природного права в Російській імперії у цей період не можна уявити без «консервативного компонента»⁶), актуальним завданням сучасної історії права є аналіз внеску правознавців, що представляли цю традицію. Наразі ми свідомо акцентуємо увагу виключно на теорії природного права та її інтерпретації в межах консервативно-правової думки, оскільки одним із стереотипів, який нині панує в історико-правовій науці, є теза про те, що теорія природного права і консервативно-правова ідеологія є непримиренними антагоністами. Подолання цих стереотипів видається актуальним завданням для історії і теорії права.

Зважаючи на те, що консервативно-правова думка в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. була представлена цілою плеядою непересічних теоретиків, у межах цієї статті ми звернемося лише до правової теорії Льва Олександровича Тихомирова (1852 – 1923), автора таких фундаментальних праць, як «Початки та кінці», «Боротьба століття», «Демократія ліберальна і соціальна», «Державність і релігія», «Представництво народу при верховній владі», «Соціалізм в державному і суспільному відношенні», «Монархічна державність». Причому остання його праця (незважаючи на відомі роботи І. Солоневича «Народна монархія» та І. Ільїна «Про монархію і республіку») і сьогодні небезпідставно вважається одним з найбільш глибоких досліджень монархічної форми правління. Водночас не можна не відзначити того, що в цьому дослідженні Л. Тихомиров фактично виходить за вузькі межі аналізу однієї з форм правління, а представляє цілісне теоретичне обґрунтування таких фундаментальних проблем загальної теорії держави і права, як: проблема співвідношення держави і права, принципи права, проблема прав людини та їх забезпечення, компаративний аналіз різних форм правління, проблема визначення пріоритетних функцій держави і державної влади тощо. Тому ми звертаємося насамперед до цієї праці Л. Тихомирова, а також до деяких інших досліджень, в яких він виступає з критикою тогочасного правового лібералізму.

Загальна теоретична постановка проблеми природного права здійснюється Л. Тихомировим у зв'язку із визначенням меж діяльності держави. Саме питання про межі діяльності держави у правовій концепції Л. Тихомирова не є випадко-

вим, оскільки воно безпосередньо впливає з його вчення про розвиток держави, суспільства і верховної влади. При цьому ідея обмеженості держави набуває подвійного обґрунтування. З одного боку, вона досліджується Л. Тихомировим в контексті розбудови системи взаємодії держави, суспільства і людини, а з іншого – постає як результат аналізу самого поняття держави та її принципів. Адже, на думку Л. Тихомирова, державна влада завжди засновується на принципах, відповідно до яких вона організується та здійснює управління⁷. Сама по собі держава, в якій конститується та чи інша верховна влада, є логічним завершенням розвитку індивіда та соціуму. В цьому плані державність має «неминучий характер»⁸ і являє собою союз громадян і верховної влади. Щоправда, дещо пізніше Л. Тихомиров уточнює це визначення держави і характеризує її як «союз членів соціальних груп, заснований на принципі загальнолюдської справедливості під проводом відповідної цьому принципу верховної влади»⁹. Таким чином, держава, суспільство і верховна влада тісно пов'язані, проте мають власне буття.

Причому ані суспільство не може замінити собою державу, ані держава не повинна замінити собою суспільство: «Таким чином, держава і суспільство не виключають та не заміняють, а доповнюють одне одного у єдності національного життя. Верховна ж влада в своїй ідеї є представницею і охоронцем зазначеної єдності, діючи тими способами, які відповідають силі даного принципу Верховної влади»¹⁰. В процесі взаємодії держави і людини складається така ситуація, що потреби особи, які повинна захищати та забезпечувати держава, з необхідністю набувають не лише суб'єктивного характеру, а й стають об'єктивними обов'язками держави. В цьому сенсі не можна стверджувати, що держава через власну волю забезпечує потреби людини. Ця діяльність, як доводить Л. Тихомиров, має імперативний характер для держави, внаслідок чого формуються одразу два важливі для теорії держави і права поняття, які тісно взаємозв'язані: обов'язків держави і меж державної влади. Щоправда, їх зв'язок не можна інтерпретувати в термінах остаточного закріплення компетенції державної влади. На перший погляд, саме поняття компетенції державної влади є найбільш адекватним для характеристики зв'язку між обов'язком держави та межами її активності. Однак, на думку Л. Тихомирова, такий висновок помилковий, адже компетенція державної влади завжди визначається соціально-історичними та політико-економічними умовами. Це означає, що компетенція окремих органів державної влади і державної влади в цілому постійно змінюється. Як приклад Л. Тихомиров наводить цілу низку обов'язків соціально-економічного характеру, які не визнавались обов'язками держави класичною новочасною правовою думкою, однак стали частиною державно-правової практики наприкінці XIX ст. У цьому плані будь-яка спроба сформулювати універсальне поняття компетенції державної влади і визначити раз і назавжди коло її обов'язків щодо людини і суспільства є не тільки неможливим, а й недоцільним. Таке поняття, за словами Л. Тихомирова, може бути обґрунтовано тільки негативно, через закріплення імперативної заборони для держави посягати на автономність особи, що насправді мало що дає в плані визначення змісту тієї діяльності, що входить до компетенції державної влади. Тому, досліджуючи зв'язок між обов'язками держави і межами її діяльності, вчений пропонує виходити з поняття права, яке однаковою мірою може бути застосовано і щодо держави і державної влади, і щодо людини.

Якщо взяти чисте юридичне поняття державного права, то воно є безмежним. Зауважимо, що поняттям «юридичне право» Л. Тихомиров описує всі ті закони та

інші нормативно-правові акти, які видаються органами державної влади і чия дія у разі потреби забезпечується державним примусом. Цей парадокс пояснюється тим, що таке поняття державного права означає не лише право для держави, а й право, яке створюється державою. Звісно, якби єдиним існуючим правом було тільки це юридичне право, то держава могла б встановлювати будь-яке право і реалізовувати його тією мірою, якою вона б вважала за доцільне. Однак, генеза верховної влади і держави пов'язана з іншим правом, яке є джерелом держави, а отже, джерелом юридичного права. Це право Л. Тихомиров описує як «природне право». При цьому він робить низку надзвичайно важливих зауважень.

По-перше, використовуючи поняття «природне право», слід чітко розуміти, що його джерелом є не будь-яка державна санкція, оскільки воно повинно існувати ще до виникнення держави. Тому прагнення віднайти юридичне обґрунтування природного права від самого початку є марним і таким, що порушує логіку зв'язку між природним і юридичним правом.

По-друге, «природні закони» для суспільства мають універсальне значення і впливають із самого поняття суспільства як «кооперації індивідів, що вступають у взаємодію»¹¹. На відміну від державних законів природні закони засновуються на психологічній та соціальній природі людини. Тому вони не можуть бути змінені волею держави навіть якщо вся її сила спрямовується на заперечення або скасування природних законів, оскільки в такому разі держава протистоятиме тим психологічним і соціальним основам, що є підґрунтям її виникнення і розвитку. Для того, щоби пояснити це положення, Л. Тихомиров проводить паралель із законами фізичної природи, для пояснення дії яких немає потреби з'ясовувати який саме орган державної влади їх санкціонував і чи прийняті вони відповідно до певної юридичної процедури. В цьому плані право юридичне і право природне мають принципово відмінну сутність: «Право юридичне є тим дозволом, тією можливістю для дій, яка випливає зі зводу законів. Натомість природне право – це та можливість, яка випливає з природної необхідності, за законами психології і соціології»¹².

По-третє, за силою впливу природне право, як вважає Л. Тихомиров, є більш потужним, ніж право юридичне, оскільки останнє може діяти на людину виключно через її правову свідомість, тоді як природне право – через її моральну, релігійну та правову свідомість. Тому навіть якщо за певних обставин правосвідомість індивіда є атрофованою або нерозвиненою, він цілком може слідувати природному праву, керуючись виключно своїми моральними або релігійними уявленнями. Звісно, це не дає можливості предствити природне право у всій його повноті, але це все ж таки не позбавляє його дієвості, як це трапляється з юридичним правом. У цьому контексті надзвичайно цікавими видаються окремі аргументи Л. Тихомирова для критики правового лібералізму. Зокрема, у праці «Демократія ліберальна і соціальна» він вказував, що правовий лібералізм схильний до спрощеного тлумачення зв'язку між людиною, суспільством і державою, який свідомо обмежується виключно юридичними формами прав людини та відповідних обов'язків держави. Насправді ж людина взаємодіє з іншими індивідами (а також з державою) одразу на декількох рівнях (психологічному, моральному, релігійному), одним з яких є юридичний. Причому немає жодних підстав вважати юридичний рівень ані єдиним, ані головним. Більше того, намагаючись пояснити соціальну поведінку людини виключно через її слідування юридичним законам, ліберальні теоретики права, як вважав Л. Тихомиров, не

стільки підносять людську свободу (як того прагнув Б. Чичерин та інші), скільки навпаки, зменшують її цінність, перетворюючи її на звичайне слідування законам через острах перед можливими санкціями у разі їх порушення або невиконання¹³.

По-четверте, зв'язок між природним і юридичним правом не є удаваним, а має об'єктивний характер: природне право породжує юридичне. Ланкою, завдяки якій Л. Тихомиров пояснює цей зв'язок, є правовий звичай, який спочатку не має свого юридичного оформлення, але згодом може формалізуватись у конкретні правові норми і процедури.

По-п'яте, за своєю специфікою зв'язок між природним і юридичним правом має не лише ретроспективний (коли на певному історичному етапі ті чи інші засновані на природному праві правові звичаї стали джерелом виникнення позитивного юридичного права), але й проспективний характер. Проспективність цього зв'язку Л. Тихомиров убачає в тому, що номенклатура прав людних поступово змінюється в напрямі її розширення. Зокрема, він наводить приклад права на освіту. Протягом тривалого часу це право не визнавалося державою як одне з прав людини і не вважалося необхідною умовою реалізації низки політичних і громадянських прав, які закріплювались у законодавстві. Але згодом було усвідомлено, що держава має з необхідністю, а не лише внаслідок власної «доброї волі», гарантувати людині право на освіту, яке є таким же природним для неї, як і її політичні та громадянські права (принягідно зауважимо, що серед сучасних дослідників цей вимір права на освіту як умови реалізації ряду громадянських і політичних прав висвітлює О. Пушкіна¹⁴). Те ж саме може згодом статись і з іншими правами, оскільки в міру розвитку суспільства воно може краще та глибше усвідомлювати зміст поняття природи суспільства і природи людини. Завдяки цьому положенню Л. Тихомирову вдалося пояснити факт зміни змісту природного права, на який вказував у своїй теорії «природного права зі змінюваним змістом» Р. Штаммлер. Насправді, як доводить Л. Тихомиров, відбувається не стільки зміна змісту природного права, скільки його повніше розкриття в конкретних соціально-історичних обставинах, коли реалізація фундаментальних психологічних та соціологічних властивостей людини передбачає гарантування і забезпечення державою тих чи інших юридичних прав.

По-шосте, сила природного права та його роль у розвитку юридичного права пояснюється тим, що воно тісно пов'язане з моральністю. Як зазначає Л. Тихомиров, «природне право втілює вимоги морального ідеалу, що виникають за конкретних умов життя»¹⁵. Подібно до моральності природне право оперує такими поняттями, як «правда» і «справедливість» (принягідно зауважимо, що всебічний аналіз змісту тріади «справедливість – правда – право» зустрічаємо й у К. Победоносцева), і сприяє тому, що юридичне право сприймається людиною і суспільством не тільки як таке, що встановлено державою, а й таке, що справедливим і не суперечить нормам моралі. Зазначене положення особливо важливе для верховної влади, підгрунтям стабільності та сили якої є її визнання суспільством. У цьому плані, як неодноразово вказує Л. Тихомиров, саме монархія змушена найбільше піклуватися про те, щоб юридичне право узгоджувалося з природним, оскільки це один з основних механізмів гарантування зв'язку монарха із суспільством (в умовах демократії зв'язок між верховною владою і суспільством забезпечується завдяки тому, що «одній й ті самі громадяни становлять і націю і верховну владу»).

Таким чином, незважаючи на консерватизм, а також прихильність до монархічного правління, Л. Тихомиров не лише не заперечував ідею природного права, а навпаки, прямо вказував на його виняткову роль у розвитку держави, суспільства і людини, а також на його функції обмеження верховної влади монарха. Свідченням цього є також його теорія прав людини. В цьому плані вважаємо за доцільне ще раз акцентувати увагу на тому, що усталене в історико-правовій літературі сприйняття консервативно-правової теорії як «реакційно-самодержавницької» і такої, що посягає на права і свободи людини, є надто далеким від істини, адже у Л. Тихомирова в «Монархічній державності» є цілий розділ «Особистість, свобода і право».

Якщо проаналізувати специфіку аргументації цього дослідника, легко побачити, що він застосовував положення, які нині ми асоціюємо з ліберальною теорією права. Зокрема, викладаючи принципи діяльності верховної влади, Л. Тихомиров вказував, що метою будь-якої держави (незалежно від того, чи є вона монархічною, аристократичною, чи демократичною) має бути індивід, оскільки саме з індивідів складається будь-яка спільнота, в тому числі державно організована: «Всі союзи, суспільство і держава – все це має сенс лише як засіб розвитку та життєдіяльності особи»¹⁶. У своєму ставленні до держави людина постає в трьох правових іпостасях: а) як особистість, б) як член суспільства, в) як громадянин або член держави¹⁷. Тому, розбудовуючи свої відносини з людиною, як вважав Л. Тихомиров, держава повинна чітко оформити своє ставлення до неї як до психологічного, соціального і правового явища. В кожній з цих іпостасей людина виступає як носій свободи, що реалізується через специфічні невід'ємні права людини. Втім держава далеко не завжди може адекватно та ефективно оформити свої відносини з людиною. Іноді вона може ефективніше забезпечувати особисті права людини і менш ефективно – її політичні права (цей тип відносин, за Л. Тихомировим, більш властивий монархіям), інколи – навпаки (це характеризує демократичні способи правління). У першому випадку держава проявляє більшу чутливість до природного права і меншу – до політичних прав людини, в іншому випадку нерозвиненість політичної свідомості верховної влади заважає їй побачити в людині носія політичних прав, які насправді є не менш «природними», ніж її особисті права.

Сам факт визнання невід'ємних прав людини не як громадянина, а як індивіда, що наділений певними психологічними і соціальними властивостями, є, на думку Л. Тихомирова, «аксіомою будь-якої бодай мінімально розвиненої юридичної свідомості»¹⁸. Звісно, ці права можуть і повинні бути підтвержені юридично на рівні законів. Але сам факт наявності цих прав і свобод людини в змісті позитивного права не повинен інтерпретуватися в тому сенсі, що ці права надаються людині державою. Подібне тлумачення загрожує тим, що суцільна редукція правової сфери виключно до державного права може позбавити право будь-якого внутрішнього критерію, що унеможливилюватиме його оцінку як справедливого або несправедливого. Більше того, як доводить Л. Тихомиров, сама природа державної влади передбачає існування та безумовне визнання державою певних невід'ємних природних прав людини. Оскільки зазначена влада є результатом колективної конвенції, в її основу повинно бути покладено дещо, що спонукає людину не лише погодитися на цю конвенцію, а й визнати над собою верховну владу. Цим мотивом можуть бути тільки природні права і свободи людини, які держава зобов'язується забезпечувати та всіляко сприяти їх захисту. Щоправда, ви-

користовуючи поняття колективної конвенції, Л. Тихомиров не пропонує тлумачити її як певний історичний і тим більше конституційний факт: «Договору між особою і суспільством як історичного конституційного акта не могло бути ніколи»¹⁹. Це лише своєрідна теоретична конструкція, яка дає змогу пояснити генезу держави і державної влади.

У найбільш загальному вигляді природне право людини в частині його змісту може бути визначено так: це право на самостійне буття морально-розумної істоти, яка має здатність до відчуття і повинна мати можливість реалізовувати потреби свого морально-розумного буття. Як суб'єкт і носій цього права людина вступає у первинні відносини з державою. В процесі цієї взаємодії держава юридично оформлює загальне природне право через систему особистих і політичних прав людини (перша група прав визначає відносини держави з людиною як з психо-соціальною істотою, інша – визначає відносини держави з людиною як з громадянином). До групи особистих прав людини, які випливають з наведеного загального формулювання змісту природного права, Л. Тихомиров відносить: особисту свободу, недоторканність житла, право власності, свободу вибору професії та свободу парці, свободу совісті, свободу слова, сімейні права, свободу союзів та зібрань, право вимагати захисту від державної влади у разі виникнення такої потреби і право не виконувати злочинні накази влади. До політичних прав громадян як учасників реалізації влади він відносить: право участі у прийнятті рішень, які віднесені законом до відання громадян, право на державну службу, право контролювати дії державної влади²⁰. Звісно, кожне з цих прав може обмежуватися державною владою шляхом спеціального законодавчого встановлення. Однак поява таких обмежень, як писав Л. Тихомиров, пояснюється не тим, що ці права людини не мають невід'ємного характеру, а виключно характером верховної влади, яка може чи віддалятися від природного права чи наблизитися до нього. Розробляючи власну систему побудови права, а також визначаючи поняття прав людини як одного з базисних правових інститутів, учений рішуче виступав за визнання природного права основою будь-яких юридичних прав і свобод людини і громадянина. В цьому плані, як писав Л. Тихомиров, будь-який політичний союз можливий рівно настільки, наскільки верховна влада визнає природні права людини, оскільки лише у випадку забезпечення прав людини, ця особа може погодитися прийняти на себе певні зобов'язання щодо держави, що і є серцевиною будь-якого державно-політичного союзу (мається на увазі діалектична єдність прав та обов'язків людини і громадянина у її стосунках з державою)²¹.

Отже, по-перше, не завжди коректна в науково-теоретичному плані теза про реакційність та релігійну спрямованість консервативно-правової думки Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., що часто спричиняє хибне уявлення про заперечення представниками цієї течії правової думки як теорії природного права, так і інституту невід'ємних прав людини. Більшістю представників консервативно-правового напрямку в дореволюційній юриспруденції теорія природного права не лише не відкидалася, а навпаки, тлумачилась як необхідна теоретична складова аналізу генези держави і права. По-друге, в своєму аналізі природного права Л. Тихомиров виходив з того, що його визнання державою з подальшим закріпленням на рівні юридичного права є необхідним етапом розвитку будь-якої верховної влади. Тому серед основних ознак природного права він виділяв: зв'язок природного права з моральністю; універсальний характер природного права; специфічне джерело, яким є соціальні та психологічні властивості людини; об'єктивний ха-

рактичний вплив на юридичне право; ширші ніж у юридичного права, можливості впливати на соціальну поведінку індивіда; його перспективний вплив на розвиток системи юридичних законів. По-третє, особлива роль природного права у розвитку держави і суспільства в теорії Л. Тихомирова пояснюється зв'язком із системою прав людини, які також виводяться з тих фундаментальних властивостей, які визначають природу відносин людини, суспільства і держави.

1. *Валицкій А.* Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX начала XX века // Вопросы философии. – 1991. – № 8. – С. 25–37. 2. *Мухаев Р.Т.* История политических и правовых учений: Учебник для вузов. – М., 2005. – С. 564–565. 3. *Казанский П.Е.* Право и нравственность как явления всемирной культуры. – СПб., 1902. – С. 42–43. 4. *Корнев В.Н.* Проблемы теории государства в либеральной правовой мысли России конца XIX – начала XX века. – М., 2005. – С. 195. 5. *Карцов А.С.* Русский консерватизм второй половины XIX – начала XX в. – СПб., 2004. – С. 10–12. 6. *Жуков В.И.* Русская философия права: естественно-правовая школа первой половины XX века. – М., 2001. – С. 13. 7. *Тихомиров Л. А.* Монархическая государственность. – М., 1998. – С. 42, 47. 8. Там же. – С. 35. 9. Там само. – С. 394. 10. Там само. – С. 400. 11. Там само. – С. 26. 12. Там само. – С. 401. 13. *Тихомиров Л. А.* Демократия либеральная и социальная. – М., 1896. – С. 11–14. 14. *Пушкіна О. В.* система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. – К., 2006. – С. 210–211. 15. *Тихомиров Л. А.* Демократия либеральная и социальная. – С. 403. 16. Там же. – С. 565. 17. Там же. – С. 567. 18. Там же. – С. 569. 19. Там же. – С. 570. 20. Там же. – С. 572. 21. Там же. – С. 575.

О. М. АНОХІН

КОРАН І ХАДІСИ ІМАМУ АЛЬ-БУХАРІ ПРО ПОВОДЖЕННЯ З ПОЛОНЕНИМИ І ВОЄННУ ЗДОБИЧ

Стаття посвячена дослідженню одного з інститутів мусульманського права – права війни, і в частині його складової частини – правилам обробки переможеного ворога і розподілу військової здобичі, що містяться в Корані і «Сахіху» імама аль-Бухарі. Підкреслюється значення принципу гуманного ставлення до переможеного ворога і принципу справедливої розподілу захопленої в ході військових дій здобичі (трофеїв).

The article is devoted to the analysis of the one of Mohammedan law institution – law of war and in particular, its component – rules of treating the defeated enemy and the division of booty which are contained in the Qur'an and Sahih al-Bukhari. The author underlines the significance of the principle of humane treatment of the defeated enemy and fair distribution of the booty (trophies) which was captured during military operations.

Згідно з ісламською доктриною поширення цієї релігії серед різних народів є об'єктивним процесом. У майбутньому вона буде панівною на всій Землі, і в ре-

---

© АНОХІН Олександр Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського